

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВЛАСНИХ НАЗВ ЗА ШЛЯХОМ ЇХ ВИНИКНЕННЯ

За шляхом виникнення власні назви поділяються на штучні і природні номінації. До природних пропріальних одиниць належить значна частина вітонімів, топонімів і космонімів. Серед прагматонімів, ідеонімів та ергонімів домінують штучні утворення. Перша група найменувань має значну кількісну перевагу, проте природні власні назви характеризуються багатством семантичних, словотвірних і мотиваційних моделей.

Ключові слова: власні назви, шлях виникнення онімів, штучні номінації, природні номінації.

Опис становлення власних назв як специфічного класу мовних одиниць передбачає характеристику мотиву їх номінації, локально-темпоральних атрибутів (прозорості або закритості походження, часу та шляху виникнення онімів), етимології та дериваційних ознак (способу творення, структури, продуктивності словотвірних типів і семантики твірної основи) [див.: 9, с. 180]. Серед цих особливостей слід відзначити вагомість такої риси онімів, як шлях виникнення пропріативів (вказана ознака дуже рідко проявляється на рівні апелятивної лексики). На цій підставі усі власні назви можна поділити на дві групи – природні і штучні, що „перегукується з такою галуззю теоретичного мовознавства, як стихійне і свідоме у мові” [8, с. 159].

Чітке визначення двох груп пропріальної лексики пропонує Н.В.Подольська, яка природною вважає назву, „що виникла за природними мовними законами номінації для певного розряду онімів певного соціуму, певного часу” [6, с. 58], а штучною – „будь-яку власну назву, яка виникла в результаті назвотворчості відірвано від природного процесу номінації; вона відчувається як спеціально сконструйована” [6, с. 64]. Розрізняються і окремі різновиди штучних онімів: на кшталт „штучне прізвище” [6, с. 142].

В.В.Німчук, готуючи проект української ономастичної термінології, торкається проблем шляху виникнення пропріативів лише у трьох словникових статтях, де згадуються вигадані (штучні) антропоніми, зокрема імена та прізвища, і топоніми, які функціонують у художніх творах [5, с. 34].

Як бачимо, чітких критеріїв, на основі яких можна було б розмежувати штучні і природні пропріальні одиниці, у вітчизняному мовознавстві немає, що й зумовлює актуальність теми запропонованого дослідження.

На нашу думку, при розрізненні таких номінацій передусім слід враховувати низку нюансів, пов'язаних як із виникненням, так і з функціонуванням онімів.

По-перше, слід пам'ятати, що вся пропріальна лексика (як і апелятиви) створена людиною (або колективом людей), і в основу розрізнення шляху виникнення назви неможливо покласти таку ознаку, як створення чи нестворення її людиною. Однак наявність інформації про те, відомий чи невідомий номінатор („автор” власної назви), безумовно, допоможе знайти її місце у відповідній класифікації, тому що „вигадуються” саме штучні найменування.

По-друге, при визначенні шляху виникнення пропріатива потрібно чітко розрізняти його первинне створення і вибір (відбір) цієї власної назви для інших денотатів, який зазвичай має природний характер, оскільки така номінація становить собою „процес стихійного вибору мовним колективом оптимального варіанту змісту і форми мовної одиниці у процесі використання її в актах мовленнєвої комунікації” [7, с. 29]. Натомість власне виникнення оніма, тобто його первинна фіксація, залежно від часу виникнення, сфери вживання, продуктивності та інших особливостей, незважаючи на обов'язковість штучного походження (адже будь-яка власна назва була колись створена окремою людиною), дає можливість розмежувати онімію на дві групи – природні та штучні.

По-третє, обов'язково потрібно визначити спосіб творення оніма і порівнювати досліджуване слово із продуктивними моделями довкілля. Переважно (але не обов'язково) штучною буде та назва, у якій засвідчено яскраві відмінності у способі її творення. Крім того, кваліфікувати різновид шляху виникнення пропріатива допоможе з'ясування його мотиваційних ознак та сфери вживання. О.В.Суперанська вважає, що, „як правило, природним шляхом виникають назви обсерваційні, ... а штучним – меліоративні антропоніми ... і меморіальні, або коммеморативні, топоніми ... Назви, спеціально створені, переважають в офіційній сфері, в неофіційній обстановці частіше вживаються назви, які склалися природно” [8, с. 162].

Питання такого розмежування неодноразово розглядалося ономастами протягом останнього століття, однак мова йшла не про загальну градацію пропріативів на підставі шляху їх виникнення, а переважно про співвідношення природних або штучних онімів з різними розрядами власних назв, виділених за денотатно-номінативним критерієм. Наприклад, Л.Каєтані та Г.Габріелі, характеризуючи арабську антропонімію, зробили висновок, що більшість релігійних імен арабів – штучні за походженням; водночас природні (до-

ісламські) імена відбивають рослинний і тваринний світ, земні предмети і космічні явища [10, с. 76]. У багатьох народів засвідчено функціонування штучних власних назв, породжених системою табу (у зв'язку з релігійними, містичними та іншими причинами забороняється вимовляти імена деяких людей, демононіми, теоніми тощо, а щоб їх все-таки іменувати, використовують різні штучні утворення) [див.: 1, с. 133].

Найбільш ґрунтовним дослідженням таких найменувань можна вважати монографію М.В.Голомидової [див.: 3]. Взагалі ж характеристика онімів за шляхом їх виникнення засвідчила кількісну перевагу штучних власних назв над природними; водночас останні відзначаються більшою різноплановістю семантичних, словотвірних і мотиваційних моделей.

Структурування онімного простору української мови за шляхом виникнення пропріативів має такі особливості.

Штучно утвореними власними назвами є зооніми (кінонім *Сірко*), фітоніми (флоронім „*Веселка*”) та окремі антропоніми (ім'я *Зоряна*). Природними є власні особові імена „грецькі, давньогрецькі, слов'янські, німецькі, давньоєврейські й багато інших, ... які в кожній із мов мають свої форми, вимову й написання, але однакове значення” (*Михайло, Мішель, Майкл*) [4, с. 4], династїоніми (монархонім *Ланкастери*), катойконіми (хорокатойконім *поліцуки*), етроніми (племенонім *поляни*; водночас геноніми переважно є штучними утвореннями: рід *Чорного Ворона*) і латино-антропоніми (*Овідій*). Неофіційні форми прецепторонімів (здебільшого скорочені варіанти) теж можна вважати природними: *Генеральний* (вони часто переходять у клас апелятивів).

Певні складнощі виникають під час визначення шляху виникнення міфонімів. На нашу думку, переважно штучними є міфоантропоніми (*Альоша Попович*), агїоніми (*Святий Амфілохій, єпископ Іконійський*) й епізодично – інші підкласи міфонімів (міфофітонім *Дерево Життя*). Природним шляхом виникли теоніми (*Зевс*), міфоперсононіми (*Коцій Безсмертний*), демононіми (*Домовик*), орконіми (*Люцифер*) тощо.

Із-поміж теронімів штучними є: більшість адміністратонімів (суверенонім *Республіка Білорусь*, райононім *Черкаська область*, проте неофіційні, давно існуючі найменування держав (*Білорусь, Україна*) та інших адміністративних одиниць (*Полтавщина*) можна вважати природними); окремі різновиди натуралонімів (зононім *Лісостеп*, планонім *Придніпровська низовина*); більшість сільвонімів (дримонім *Іванів лісок*, дендронім „*Олександрія*”), частина гідротериторїонімів (інсулонім *Сан-Сальвадор*), передусім літоніми (пляжонім „*Аркадія*”); віоніми (понтонім *міст Патона*, автодромонім *Київ – Львів*, проте окремі неофіційні найменування доріг, на кшталт: *Житомирська траса*; можна вважати природними); ойкохороніми (агоронім *майдан Незалежності*, некронім „*Лівденне*”, віваріонім *Миколайівський зоопарк*); значна частина ойконімів, зокрема меморіальні, квалітативні, емоційно-експресивні назви, які виникли недавно (м. *Івано-Франківськ*, с. *Радісне*), а також абсолютна більшість ойкодомонімів (*Лісова сторожка*) і фіктодомонімів (статівонім „*Дубок*”); частина оронімів (скопулонім *Пік Комунізму*, ремігатїонім *Каховська гребля*); спелеоніми (фоніксонім *грот Грому*) і батїоніми (профундонім *Марїанська впадина*).

Природними, на нашу думку, є: більшість натуралонімів (континентонім *Азія*, регіононім *Полісся*, сквалентїонім *Сахара*); частина сільвонімів (дримонім *Біловезька Пуця*) та гідротериторїонімів (інсулонім *Сахалін*, пенінсулонім *Ямал*); окремі ойкохороніми (годонім *Хрещатик*, кварталонім *Печерськ*, агроонім *Костяниха*); частина ойконімів, особливо давніх найменувань (м. *Умань*, с. *Виселок*) та оронімів (монтонім *Говерла*, едитонім *Памір*, вулканонім *Везувій*).

На приблизно однакові за кількістю частини розмежовуються природні і штучні гідроніми. Із-поміж штучних передусім виокремлюються океаноніми (*Тихий океан*), пелагоніми (*море Лаптевих*), інтерлувіоніми (*протока Лаперуза*), фіордоніми (*Мексиканська затока*), рівоніми (*Суецький канал*), піскїоніми (*Кременчуцьке водосховище*), пуелоніми (басейн „*Динамо*”), фонтаноніми („*Семиструмок*”), путеоніми (*Чорнійова криниця*) і гляціоніми (*льодовик Федченка*). До природних назв водних об'єктів переважно належать флуменоніми (*Куро-Сїво*), потамоніми (*Дніпро*), рівулоніми (*Замрика*), лімноніми (*Байкал*), гелоніми (*Чортова падь*), фонтїкулоніми (*Бистриця*) тощо.

Більшість космонімів теж можна вважати штучними: це і космопоніми (селенонім *Океан Бур*, марсонім *Море Сирен*), і монокосмоорбітоніми (астронім *Сиріус*, планетонім *Венера*, техносателїтонім „*Союз-3*”, кометонім *комета Галлея*, астероїдонім *Паллада* тощо). Природним шляхом виникли окремі галактиконіми (*Чумацький Шлях*), констелоніми (*Велика Ведмедиця*), астеризмоніми (*Голова в сузір'ї Дракона*), астроніми (*Полярна зірка*), планетоніми (наприклад, народна назва Венери – *Зірниця*).

Штучні назви домінують і у прагматонімїї, ідеонімїї та ергонімїї.

Зокрема, з-поміж прагматонімів, утворених штучним шляхом, можна виділити архїтектуроніми (віллонім „*Надія*”, готелонім „*Дружба*”, кїнотеатронім „*Салют*”, обершколонім *Донець-*

кий національний університет, рестораним „Беркут”); хрематоніми (лапонім „Голуба зірка”, скифонім „Грецька амфора”); порейоніми (наутонім „Тарас Шевченко”, авіапорейонім „Антей”); товароніми (електробритва „Харків”, телевізор „Горизонт”). Природні назви серед прагматонімів – це переважно неофіційні, скорочені форми найменувань, в основному архітектуронімів (Ленком – замість *Московський академічний театр імені Ленінського Комсомолу*; Драгоманівка – замість *Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова*) а також своєрідні „прізвиська” серед прагматонімів, які виникають у середовищі мовців як назви меліоративного чи пейоративного характеру (паралельна назва корпусу „Центральний” за своєрідну його форму – „Етажерка”, рестораним „Гніздечко” як синонімом до назви „Ластівчине гніздо”). Природними за походженням можна вважати і деякі хрематоніми, на кшталт: артилеріонім „Катюша”, преміонім *Шевченківська премія*, нумізонім „Ювілей Франка”, рідше – порейоніми (зокрема локопорейоніми: *Експрес* – замість „Подільський експрес”). Рідко фіксуються і природні товароніми („Собача радість” – замість ковбаси „Ліверна”; „Вічний автомобіль” – замість „Москвич”).

Аналогічно структуруються за шляхом виникнення ідеоніми, з-поміж яких штучними є практично всі їхні розряди: артїоніми (спектаклонім „Рятуйте, женять!”; документофільмонім „Порфирій Іванов. Дванадцять заповідей”, мелосонім „Лісня про рушник”); бібліоніми (драмонім „Украдене щастя”, трактатонім „Гідронімія Східної України”, актонім „Наказ про преміювання кращих спортсменів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича”); гемероніми (газетонім „Український футбол”, телевізійонім „Паралельний світ”, радіонім „Театр біля мікрофона”); хрононіми (клерикалгеортонім *Різдво Христове*, темпонім *Великодній піст*, конференціонім *Сьома Міжнародна наукова конференція „Українська термінологія і сучасність”*); поетоніми (ойкопоетонім *Зурбаган*, антропопоетонім *Вертлюга*, анемопоетонім *Уи-Ф’ю-Еой* у творах О. Гріна); артїфрагментоніми (сценантропонім *Калігула* в однойменній виставі за п’єсою А. Камю; фільмотопонім *Спарта* у кінофільмі Дж. К. Харрісона „Єлена Троянська”).

Епізодично зустрічаються природні ідеоніми, які виникли стихійно і частково можуть вважатися зразками усної народної творчості. Так, неодноразово фіксуються кінофільмоніми (простонародні назви) „Штирліцада” і „Шараповщина” (замість „Сімнадцять миттєвостей весни” і „Місце зустрічі змінити не можна”) або бібліоніми (традиційно скорочуються назви писемних творів, на кшталт: пісзонім „І мертвим, і живим...” – замість повної

назви поезії Т.Г.Шевченка „І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє”; лексиконім „Лексис” – замість повної назви словника Л.Зизанія „Лексис, Сиріччя Реченіх, Вькратьцѣхъ събран(ь)ны и из слове(н)скаго языка на просты(ѣ) рускі(ѣ) дѣлѣ(к)ть истол(ь)кованы”). Аналогічно скорочуються або замінюються і гемероніми (типовий зразок – газетонім „Вечірка” замість „Вечірній Київ”; телевізійонім „Новини” замість „Подобиці”, „Факти” або „Події”).

Окремих зауваг потребує поетонімія, в якій виділення штучних і природних найменувань має свої особливості. Шлях виникнення літературно-художніх антропонімів (ЛХА) детально охарактеризував Л.О.Белей, який виділив примарні, або первинні, ЛХА („авторські неологізми, більшою чи меншою мірою орієнтовані на загальнонаціональний антропоніміїний узус” [2, с. 58]), секундарні, або вторинні, ЛХА („запозичені авторами з реальної антропонімії” [2, с. 62]) і терціалні („антропоніми, запозичені з раніших фольклорних та літературних текстів, що, як правило, мають постійне онімічне значення” [2, с. 66–67]). На вказану працю слід звернути особливу увагу через низку причин.

По-перше, виділення дослідником примарних, секундарних і терціалних літературно-художніх антропонімів чітко співвідноситься з розмежуванням штучних (перша група) і природних (друга і третя групи) онімів, причому такий поділ характерний не лише для власних особових найменувань, а й для інших розрядів пропріальної лексики (топопоетонімів, міфопоетонімів, зоопоетонімів тощо), яка зустрічається в художніх творах.

По-друге, крім поетонімів, така градація онімів за шляхом їх виникнення може бути використана і для артїфрагментонімів, адже у фільмах, виставах, музичних творах, на картинах та в інших жанрах фіксуються аналогічні за походженням власні назви (на нашу думку, у складі артїфрагментонімів функціонує трохи більше терціалних пропріативів, оскільки твори мистецтва дуже часто взаємозв’язані між собою (фільм знімається за мотивами роману; картина намальована як ілюстрація до казки; лібрето опери – трансформація поеми тощо), що й проявляється на рівні власних назв. Також можливо, що серед артїфрагментонімів менше побутує первинних (штучних) онімів.

По-третє, виокремлення трьох груп ЛХА, названих Л. О. Белеєм, може бути реалізоване на рівні не тільки ідеонімів та артїфрагментонімів, а й інших класів власних назв (наприклад, особові імена для немовлят або вигадуються батьками, або беруться з реального антропонімікону, зокрема „копіюються” з реальних осіб, або „запозичуються” з художніх творів: книг, вистав, фільмів

тощо; відповідно перша група таких найменувань – штучні назви, а друга та третя – природні).

Із-поміж ергонімів штучними є практично всі типи власних назв колективів людей: колективні (школонім *Віньковецька загальноосвітня школа I – III ступенів № 2*, кулінонім „Шотландія”, районо-організаційні *Острозька райспоживспілка*), конфедераційні (партіонім *Союз лівих сил*), пресулатоніми (міністеріонім *Міністерство охорони здоров'я України*).

До виниклих природним шляхом належать окремі власні назви, переважно скорочені форми (на зразок: командонім „*Мавпи*” замість *БК*, „*Черкаські мавпи*”, колоніонім *Сімнадцята зона* замість *Ізяславська виправна колонія 166/17*). Варто зазначити, що часто замість офіційних форм власних назв функціонують одиничні апелятиви (на кшталт: *армія* замість *Збройні сили України*, *соціалісти* – замість *Соціалістична партія України*).

Таким чином, систематизація власних назв за шляхом їх виникнення передбачає виокремлення штучних і природних онімів. Як природні номінації кваліфікується значна частина вітонімів, топонімів і космонімів, натомість серед прагматонімів, идеонімів та ергонімів домінують штучні утворення. У цілому серед українського ономастикону теж переважають штучні пропріальні одиниці. Відповідна градація пропріативів має стати обов'язковим компонентом комплексної характеристики онімів.

Більш детального вивчення потребують й інші атрибути, пов'язані як з утворенням власних назв у цілому, так і з аналізом локативно-темпоральних атрибутів зокрема.

Література

1. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения / Н.А.Баскаков. – М.: Наука, 1979. – 279 с.
2. Белей Л.О. Українська літературно-художня антропонімія кінця XVIII – XX ст.: дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / Л.О.Белей. – Ужгород, 1996. – 394 с.
3. Голомидова М.В. Искусственная номинация в русской ономастике / М.В.Голомидова. – Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т, 1998. – 231 с.
4. Ісат Ю.А. 2500. Чоловічі та жіночі імена: Походження, значення, вибір / Ю.А.Ісат. – Донецьк: ТОВ ВКФ „БАО”, 2005. – 560 с.
5. Німчук В.В. Українська ономастична термінологія / В.В.Німчук // Повідомлення Української ономастичної комісії. – К.: Наукова думка, 1966. – Вип. 1. – С. 24 – 43. – (Проект).
6. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В.Подольская. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
7. Рут М.Э. Образная номинация в русском языке / М.Э.Рут. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 1992. – 148 с.
8. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / А.В.Суперанская. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
9. Торчинський М.М. Структура, типологія і функціонування онімної лексики української мови: дис. ... доктора філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / М.М.Торчинський. – К., 2010. – 502 с.
10. Caetani L. Onomasticon arabicum / L. Caetani, G.Gabrieli. – V. I. – Roma, 1915. – 233 s.

After by an origin the names own are divided into artificial and natural nominations. Considerable part of vitonims belongs to natural proprialis units, toponims and kosmonims. Among pragmatonims, ideonims and ergonims artificial educations prevail. The first group of the names has considerable quantitative advantage; however characterized the natural names own are riches of semantic, word-formation and motivational models.

Key words: names own, way of origin, taken away, artificial nominations, natural nominations.

За путями возникновения имена собственные разделяются на искусственные и естественные номинации. К естественным пропріальным единицам принадлежит значительная часть витонимов, топонимов и космонимов. Среди прагматонимов, идеонимов и эргонимов доминируют искусственные образования. Первая группа наименований имеет значительное количественное преимущество, однако естественные имена собственные характеризуются разнообразием семантических, словообразовательных и мотивационных моделей.

Ключевые слова: имена собственные, пути возникновения онимов, искусственные номинации, естественные номинации.